

SUICIDOLOGI

Tema: Forebygging

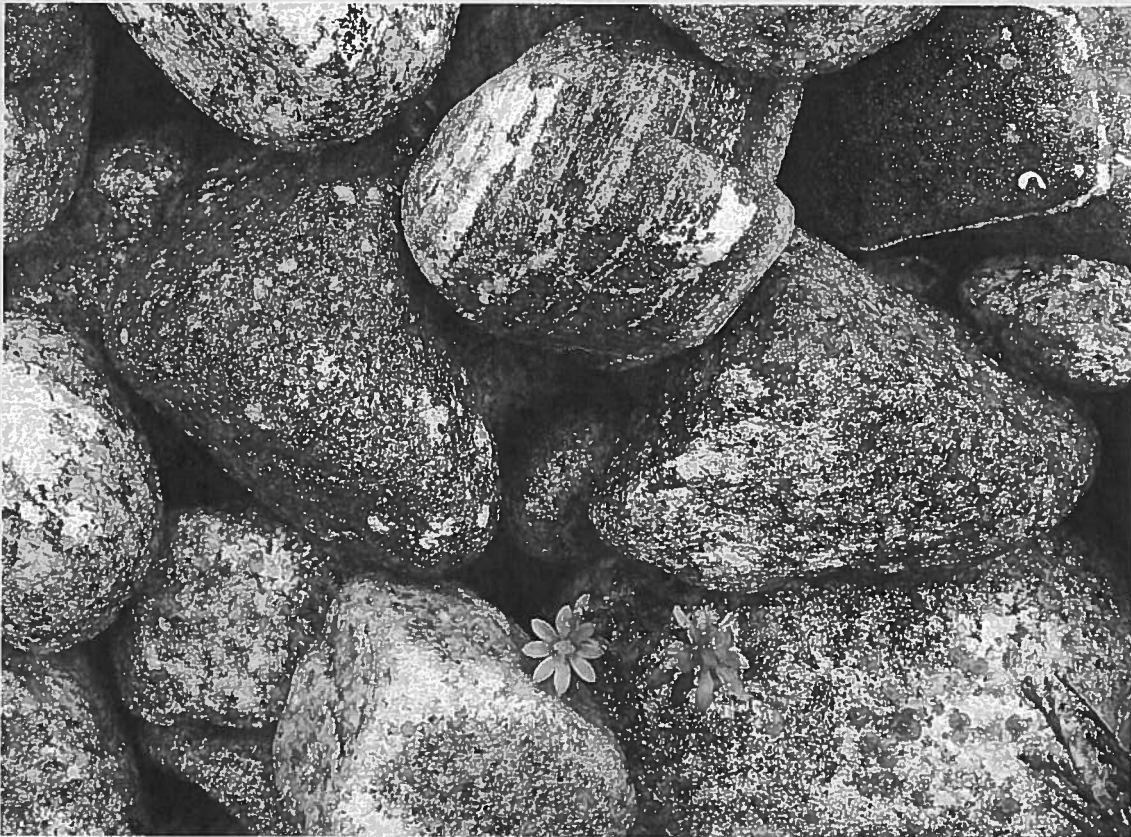

FOTO: ELLEN JEPSON

- s. 3 "...andre til Skræk og afskye." Reaksjoner på selvmord i det tidlige moderne Norge 1536-1800
v/Birgitte Ellefsen
- s. 6 Hjelper selvmordsforebyggende tiltak?
v/Nils Retterstøl
- s. 8 Depresjonsbehandling – forebygging av selvmord
v/Gerd-Ragna Bloch Thorsen
- s. 12 Handlingsplan mot selvmord – hva viser evalueringen?
v/Irene Sørås
- s. 14 Oppfølgingsprosjekt – Tiltak mot selvmord
v/Nils Petter Reinholdt
- s. 14 Dikt
v/Gerd-Ragna Bloch Thorsen
- s. 15 VIVAT – Førstehjelp ved selvmordsfare
v/Kirsti Silvola
- s. 16 LEVE – Landsforeningen for etterlatte ved selvmord
v/Finn Borgersen
- s. 17 Leserbrev
v/Erlend Hem
- s. 17 Videreutdanning i selvmordsforebyggende arbeid
v/Dag Willy Tallaksen
- s. 18 Selvmord, Internett og media
v/Trond Knutsen
- s. 20 Selvmord som tema på Internett og i andre massemedier – ressurs eller risiko?
v/Lars Mehlum
- s. 22 Selvmordsatferd blant lesbiske kvinner og homofile menn
v/Bera Moseng
- s. 25 Selvmordsforebygging i Litauen
v/Nils Petter Reinholdt
- s. 26 Selvmordsforebygging på Grønland
v/Kirsten Ørgaard
- s. 29 Själv mord som skada – en profylaktisk entré
v/Jan Thorson
- s. 31 8. europeiske symposiet om selvmord og selvmordsatferd i Bled, Slovenia
v/Ingebjørg Hestetun

”...andre til Skræk og afskye.”

Reaksjoner på selvmord i det tidlig moderne Norge

Ved Birgitte Ellefsen

Det siste tiåret har det kommet en rekke europeiske arbeider om selvmord i middelalder og tidlig moderne tid. Folk flest vet at de gamle norske lover betegnet selvmord som en forbrytelse, og at selvmordere ble gravlagt utenfor kirkegården. Få er klar over at loven bestemte at selvmord også skulle straffes med konfiskering av eiendom. Man vet lite om hvordan lovene ble praktisert. Denne artikkelen gir et lite innblikk i hvordan norske myndigheter og enkeltmennesker reagerte på faktiske selvmordstilfeller i perioden 1536–1800. Den bygger på en større undersøkelse av norsk selvmordslovgivning og rettspraksis i samme periode (Ellefsen 1998).

Kristenrettene på slutten av 1200-tallet bestemte at de som hadde tatt sitt eget liv ikke skulle gravlegges i kristen jord. I 1607 slo kirkeordinansen fast at "alle kristne" skulle begraves i kirkegård.

I det norske middelaldersamfunns (ca. 1000–1536) kongelover var selvmord regnet som 'ubotamål' – en groveste form for forbrytelse som skulle straffes med tap av all løs og fast eiendom til Kongen, så sant ikke det dreide seg om "vada verk" (uhell). Fra slutten av 1200-tallet fikk kirken selvstendig lovgivende og dømmende myndighet i Norge. Kristenrettene bestemte at de som hadde tatt sitt eget liv – "menn er sialver spilla ond sinni" – ikke skulle gravlegges i kristen jord, men åpnet samtidig for unntak dersom avdøde hadde rukket å angre sin gjerning og skrifte til presten, samt når avdøde hadde hatt fysiske og psykiske lidelser.

Selvmordslovgivning i reformasjonens kjølvann

Ved Kong Christian 3.s innføring av reformasjonen i dobbeltmonarkiet Danmark–Norge i 1536 ble kirken formelt underlagt staten, og kristenrettene skulle dermed i teorien opphøre å være gyldige. I praksis ble imidlertid både landslover og kristenretter stående ved hevd i Norge helt fram til slutten av 1600-tallet. I Kristian 4.s Norske lov av 1604 ble middelalderens bestemmelser om konfiskering av selvdreptes formue og eiendom

gjentatt, mens kirkeordinansen av 1607 kun slo fast at "alle kristne" skulle begraves i kirkegård.

Først med kirkeordinansen av 1685 og Kristian 5.s Norske Lov i 1687 ble bestemmelser om både formuesstraff og begravelsesrestriksjoner utelukkende underlagt verdslig lov, og eksplisitt unndratt kirkens avgjørelsesmyndighet. Samtidig ble reglene for straffeunntak innskjerpet: Loven av 1687 åpnet kun for unntak ved "Sykdom og Raseri", mens kristenrettens unntak for anger og skriftemål ble utelatt. Økt statlig regulering og krav om strengere behandling av selvmord ble videreført gjennom en rekke kongelige forordninger og resolusjoner utover 1700-tallet. I 1717 ble det for eksempel bestemt at kongen bare ville innfri kristen begravelse for selvdrepte dersom det forelå "riktige og sannferdige" attester om avdødes fysiske eller psykiske lidelser fra prest, lege eller kirurg. Hensikten bak lovene var at selvdrepte skulle behandles på en slik måte at deres handling kom "andre til Skræk og afskye", og derved skulle virke forebyggende. Begrepet 'selvmord' ble brukt for første gang i en norsk tekst i 1752 – i en lov som innskjerpet

straffene for selvmord i militæret – mens man før dette hadde beskrevet handlingen med uttrykk som "tatt sitt liv" og "gjort ulykke på seg selv".

Lovgivningen la handlingsrammer for hvordan folk og institusjoner skulle reagere på faktiske selvmordstilfeller. Vi skal se at reaksjonene imidlertid ikke var fullstendig betinget av myndighetenes premisser, og at enkeltmennesker og institusjoner hadde sterk innflytelse på hvorvidt et dødsfall ble definert som selvmord i utgangspunktet.

Defineringsprosessen

I det tidlig moderne Norge var de aller fleste bosatt i mindre bygder, hvor forholdene var så "gjennomsiktige" at et dødsfall var en allmenn begivenhet. I tillegg til kirken var bygdetinget lokalsamfunnets offentlige samlingspunkt, og her skulle alle slags tvister og forbrytelser behandles og avgjøres med lokalbefolkningen til stede. Det var den lokale fogdens plikt å stevne et "mistenkelig" dødsfall inn for tinget, men ofte sto medlemmer av lokalbefolkningen bak stevningene. Dersom fogden var usikker på omstendighetene rundt et dødsfall, stevnet han til "prov og etterforskning": Da var det vanlig å oppnevne en gruppe ansette menn fra lokalbefolkningen til å foreta "likskue", samt å avhøre avdødes familie og naboer.

Når omstendigheter tydet på at avdøde hadde begått selvmord, stevnet fogden saken for retten med påstand om straffeskyld. Påstanden innebar et krav om at avdøde skulle gravlegges i uviet jord, og at all formue og eiendom skulle tilfalle Kongen. Dersom avdøde etterlot seg en ektefelle, sa loven at all formue og gjeld skulle deles på to og at ektefellen kunne beholde den ene halvdel. Dersom noen hadde forsøkt å fjerne eller gravlegge et lik uten tillatelse, ble også disse tiltalt med krav om straff.

Etter vitneavhør og bevisførsel var avsluttet, skulle retten avsi dom i saken. Retten besto av den lokale sorenskriveren som myndighetenes representant, og 6–12 lagrettemenn fra lokalbefolkningen. Fram til 1634 dømte lagretten alene under veiledning fra sorenskriveren, mens sorenskriveren fikk meddomsrett etter dette. Det var fogden og hans medhjelpere (lensmann og bøddel/skarpretter) som skulle sørge for at straffene ble eksekvert.

Rettsreferatene viser at enkeltmenneskers og institusjoners reaksjoner på selvmord endret seg i løpet av perioden 1536–1800. Endringene kan tidfestes til slutten av 1600-tallet, og vi skal la to utvalgte saker illustrere noen forskjeller.

Saken om Ingjerd Tyssealand i 1621

En ettermiddag på nyåret 1621 hørte Magilla Ingemundsdatter noen merkelige lyder fra fjøset, og hun gikk inn for se hva det var som pep "like som en fugl". Vel inne så hun sin stemor, Ingjerd Tyssealand, henge sparkende etter et kjolebånd i bjelken. Magilla løp for å finne sin far, men da far og datter kom tilbake var Ingjerd død. Hvilke tanker Magilla og Ingemund gjorde seg der og da, vil vi aldri få rede på. Vi må bare anta at de var klar over hvilke alvorlige konsekvenser Ingjerd's handling innebar – både for avdøde og dem selv – for dette hadde de lært om gjennom jevnlike (og tvungne) besøk i kirke og bygdeting. Ingemund besluttet at de skulle bære den døde inn i stuen, og sent samme kveld sendte han bud på syv naboer. Mennene stelte og vasket liket, og om natten rodde de til kirken og gravla kisten på kirkegården.

Siden vi er i stand til å gjengi historien i dag, er det opplagt at Ingemund's handlingsvalg ikke førte dit han håpet. Utpå vårparten ble Ingemund, Magilla og de syv naboene stevnet for retten på tinget, hvor det ble avsagt dom om at Ingjerd's halvdel av all løs og fast eiendom skulle tilfalle Kongen. Ingemund, Magilla og én nabo var de eneste som innrømmet at de var klar over at dødsfallet skyldtes selvmord, og alle tre ble idømt store bøter. Rettsreferatene nevner ingenting om at Ingjerd's kiste skulle flyttes fra kirkegården (Tingbok for Ryfylke 1621, bd. 1 og 2. Egennavn og sitater er modernisert.)

Hvor representativ er denne historien? Først må det nevnes at det var svært få selvmordssaker som kom så langt som til dom og straff. Fram til slutten av 1600-tallet hendte det ofte at saker måtte henlegges på grunn av manglende bevis. Lokalbefolkningen var først og fremst opptatt av å få oppklart mulige drap, mens den viste liten vilje til å få oppklart om et dødsfall skyldtes selvmord. Når det gjelder forsøket på å gravlegge den selvdrepte uten tillatelse, er historien høyst representativ. Det finnes også eksempler på at familie og naboer fikk tillatelse fra presten til å gravlegge på kirkegården, uten at verdslige myndigheter ble spurt til rådighet først. Også domsavgjørelsen i saken om Ingjerd er representativ: Fram til slutten av 1600-tallet var det vanlig å avsi dom om formuesstraff, mens det var sjelden at retten eller de øvrige myndigheter tok avgjørelser om gravlegging.

Saken om Halvor Olsen Hjelmsstad i 1764

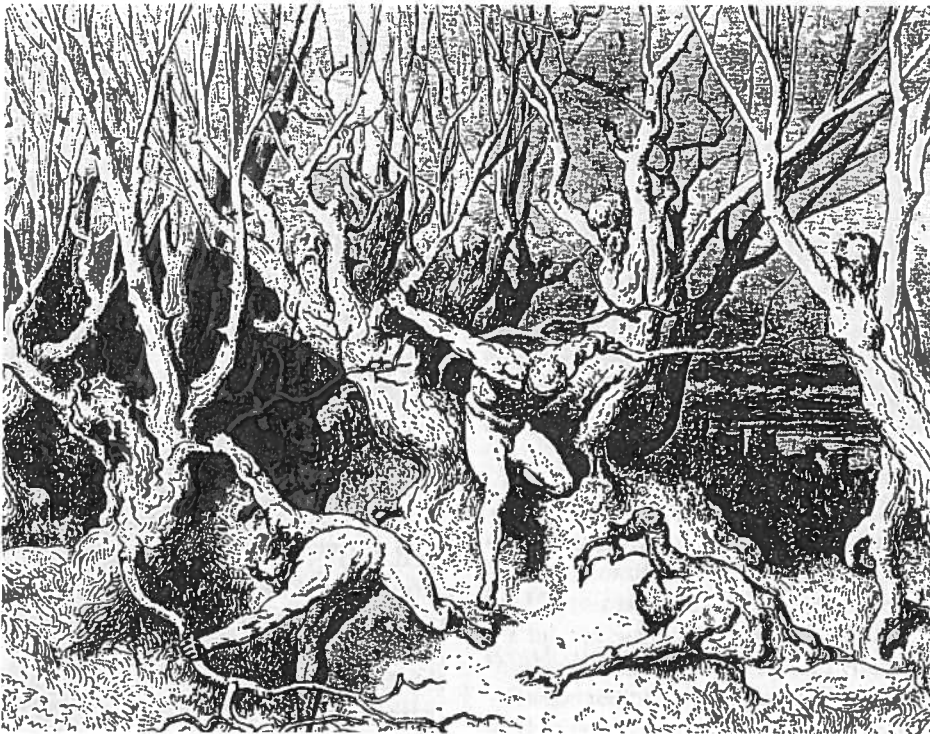
Den 14. mai 1764 fant Ingeborg Christensdatter sin mann, Halvor Olsen Hjelmsstad, hengt i skogen. Ingeborg's første reaksjon var å varsle sine naboer og lensmannen om at mannen hadde begått selvmord. Lensmannen varslet fogden, som innkalte til ekstraordinær tingsamling den 6. juni. Der ble enken og ti naboer avhørt, og samtlige ga avdøde et heller slett skussmål: Halvor hadde vært et "ryggeløst" og brutalt menneske, med hang til brennevin og dovenskap. De forklarte at Halvor hadde klaget over økonomiske problemer, og at han flere ganger hadde

spurt om det var synd å henge seg og hva straffen var. De hadde svart ham at det selvsagt var synd, og at han ikke ville bli gravlagt på kirkegården, men "leve i evig pine". Enken sa ikke annet enn at hun "bejamret sin skjebne". Det ble innhentet skriftlig uttalelse fra presten, som

beskrev selvmordet som et resultat av "slett levnet og mangel på guds frykt". Da retten skulle avsi dom, vektla de at Halvor verken kunne anses som "syk" eller "rasende", at han skulle gravlegges på den offentlige retterplassen, og at formue og eiendom skulle tilfalle Kongen. I praksis ble det ingen penger i kongens kasse, for det viste seg at boet var verdiløst etter at all gjeld var trukket fra. (Ringsakboka, bd. 3, 1794)

Ingeborg og Halvor delte skjebne med en rekke andre personer som omtales i rettsreferater i perioden fra slutten av 1600-tallet til 1800. Som regel meldte avdødes nærmeste umiddelbart fra til myndighetene, og jeg har ikke funnet noen eksempler på at folk tiltales for å ha forsøkt å skjule et selvmord. Mens saken om Halvor ble avgjort på bygdetinget, ble de fleste selvmordssaker på 1700-tallet avgjort ved resolusjon direkte fra Kongen eller hans høyere underordnede (stattholder, amtmann eller biskop). Ved avgjørelsene ble avdødes psykiske og fysiske helse vektlagt: De som hadde tatt livet av seg i "sykdom og raseri", ble innvilget kristen begravelse og omtalt som salige og kristne, mens den som begikk selvmord ved sin "fulle sans og fornuft", ble betegnet som djevelens aktør og idømt formuesstraff og gravlegging i uviet jord. Prestens attester om avdødes livsførsel var ofte utslagsgivende, men ingen prester tok avgjørelser om gravlegging på egen hånd.

Selvmorderne straffes. Fra G. Dorés illustrasjon til Dantes "Guddommelige komedie". Selvmorderne blir trær og rives i stykker av svarte hunder.

Mens myndighetene på 1500- og 1600-tallet hadde hatt problemer med at folk flyttet og begravde likene på egen hånd, fikk 1700-tallets myndigheter et motsatt problem: Likene ble liggende, og folk nektet å røre dem selv når de var blitt beordret, for de mente det "var en skam og nedverdige og hørte til nattmannens plikter" (Ringsakboka, bd. 3, 1794). Ut over 1700-tallet kom en rekke kongelige befalinger til distriktenes embetsmenn om å oppnevne ansvarlige for flytting, stelling og gravlegging av selvdrepte.

Hva så?

Det har vært hevdet at en systematisk håndheving av selvmordslovgivning i tidlig moderne tid bare forekom i England og sveitsiske bystater (MacDonald & Murphy 1990). Denne artikkelen og undersøkelsene den bygger på, viser at også Norge må føres på listen. Lov og maktinstitusjoners holdninger er ikke ensbetydende med det totale samfunnets holdninger. Et registrert selvmord var resultatet av en omstendig defineringsprosess, hvor en rekke faktorer og grupper hadde innvirkning på den endelige definisjon. Derfor skal man være ytterst for-

siktig med å sette likhetstegn mellom antallet registrerte selvmord og den totale forekomst, samt med å benytte vitneutsegn om motiver som ensbetydende med den selvdreptes motiver.

Mot slutten av 1700-tallet tok både selvmordslovgivning og rettspraksis en brå vending. I 1799 frikjente Høyesterett en person som hadde forsøkt å ta livet av seg, med Grunnloven av 1814 ble formuesstraff opphevet som straffeform, mens forbudet mot å gravlegge selvdrepte i kristen jord ble opphevet med Kriminalloven av 1843. Forbudet mot bruk av kristne seremonier ved gravlegging ble imidlertid først delvis opphevet i 1897, og helt med Straffeloven av 1902. I forskning om denne endringen i den norske selvmordslovgivning fastslås det at selvmord ble avkriminalisert, og at dette skyldtes påvirkning fra naturrettsfilosofenes og opplysningsbevegelsens liberale holdninger (Jfr. for eksempel Husabø 1993). Sannsynligvis er dette bare en av flere mulige forklaringer på en utvikling som ikke var entydig. I foreløpige undersøkelser har jeg funnet tegn til at avkriminaliseringen var ledsaget av en samtidig 'medikalisering' av selvmord, og at

lovedringene også kan skyldes at straff ble forkastet til fordel for nye strategier for forebygging. Her ligger ubesvarte spørsmål og et større materiale som ved nærmere undersøkelser vil kunne sette dagens selvmordsforståelse og -forebygging i et nytt perspektiv.

Birgitte Ellefsen arbeider for tiden som barnefaglig ansvarlig ved et flyktningsmottak på Nøtterøy. Hun er cand. philol. med hovedfag i historie ved Universitetet i Bergen 1998, samt grunnfag i religionsvitenskap og sosialantropologi. Hun har skrevet Bergen byrettshistorie, og er tilknyttet en forskningsgruppe for tverrfaglig forskning om helse og sykdom i kulturelt perspektiv ved Senter for samfunnsforskning, Universitetet i Bergen. Videre søker hun doktorgradsstipend på et prosjekt som tar for seg selvmordsforståelser og selvmordsforebygging i Norge i perioden 1800–1920.

Litteratur

Ellefsen B. Selvmordshistorier. En kulturhistorisk analyse av selvmord i det tidlig moderne Norge 1536–1800. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, 1998.

Husabø E. J. Rett til sjølvvalt livsavslutning? Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen, 1993. Utgitt i 1994 av Ad Notam Gyldendal. ISBN 82-417-0333-3

MacDonald M, Murphy T. A. Sleepless souls. Suicide in early modern England. Oxford, 1990.

LEVE

Landsforeningen for etterlatte ved selvmord

Stiftelsen

Nyhet

Helse og rehabilitering har for 2001 tildelt LEVE økonomisk støtte til prosjektet "Styrket informasjon til etterlatte ved selvmord".

Mer informasjon følger i neste nummer.